

Jaaroverzicht Archeologie 2015

SANNE BEUMER, ITAMAR DE ROOZE,
FRANCIEN SNIEDER EN MATTIJS WIJKER

165

Leidmotief van het archeologisch jaar 2015 was de Steentijd. Dat had te maken met de plaatsen waar is gegraven: langs de Eem (dijkverbetering) en Heiligenbergerbeek (park Randenbroek).

De trefkans op vondsten uit de Steentijd is juist daar, op hogere delen langs beken en rivieren, erg groot.

Het zeven van de grond op de opgraving Slaagsedijk.
Foto: Harold van den Hauten, CAR.

10

Soest, grootscheepse opgraving van een vindplaats uit de Midden Steentijd

Aan de Staringlaan is in 2013 door het Centrum voor Archeologie Amersfoort (CAR) een inventariserend onderzoek verricht, waarbij toen al veel vuursteen-vondsten uit de Midden Steentijd (8800-4900 v.Chr.) zijn gedaan (zie Jaarboek 2014, pp. 171 en 172). Een archeologisch bedrijf, met inzet van enkele tientallen archeologen, heeft deze zeer omvangrijke opgraving in 2015 uitgevoerd. Milo Verhamme deed vanuit het CAR de directievoering over dit maanden durende project. De uitwerking is nog in volle gang en de resultaten zijn zeer veelbelovend. In een volgend Jaarboek zal daar verslag van worden gedaan.

De Leusderheide, een rijk archeologisch gebied

De Leusderheide, oefenterrein van Defensie, is decennia lang een populair wandelgebied geweest. Grafheuvels werden ontdekt en – al dan niet per ongeluk – archeologische vondsten verzameld. Deze vondsten, samen met resultaten van diverse archeologische onderzoeken in de directe omgeving van het oefenterrein tonen aan dat dit heidegebied al 40.000 jaar lang vrijwel zonder onderbreking populair was om te wonen, te jagen, te verzamelen en te begraven (zie bv. artikel in Jaarboek 2012, pp. 122-144).

Om een beter beeld te krijgen van de archeologische verwachtingen van het oefenterrein heeft het Ministerie van Defensie opdracht gegeven een bureauonderzoek uit te voeren. Tijdens dit onderzoek zijn alle bodemkundige gegevens, historische bronnen en archeologische gegevens van dit ruim 90 ha grote terrein verzameld. Ook is een zogenaamd Hillshade-analyse uitgevoerd. Een specialist heeft hoogtekarten van het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN2) bewerkt, waarbij digitaal een denkbeeldige schaduw wordt aangebracht. Door de hoogtekarte van verschillende kanten te 'belichten', vormt de schaduw een duidelijk reliëf. Dit reliëf zorgt ervoor dat de kleinste details worden gezien.

De Leusderheide is een heidegebied op de stuw-wal die van Woudenberg naar Amersfoort loopt. Door deze ligging is er een aanzienlijk hoogteverschil

Detail uit kaart provincie Utrecht uit 1628 door Van Berkenrode.
Archief Eemland.

binnen het oefenterrein. Het hoogste punt ligt op 55 m boven NAP, het laagste ongeveer 45 m lager. Sinds 1886 is het bezit van het Ministerie van Defensie en in gebruik als een oefenterrein. Er zijn schietbanen, tankbanen, oefenloopgraven en andere voorzieningen aangelegd. Tijdens de Tweede Wereldoorlog is een deel in gebruik geweest als fusilladeplaats voor gevangenen van Kamp Amersfoort dat iets ten noorden van het oefenterrein lag. Er bevinden zich diverse massagraven in het noordelijk deel van de heide, waarvan niet altijd de precieze locatie bekend is.

Voor de aankoop van het gebied door het Ministerie was de heide gemeenschappelijk land. Deze zogenaamde Meent was tot 1561 in bezit van de Sint-Paulusabdij in Utrecht en daarna het gezamenlijke bezit van 26 hoeven in Leusden. Het werd gebruikt als terrein om schapen te laten grazen en hout te sprokkelen. Ook werden er bijen gehouden. Op oude kaarten is goed te zien dat verspreid over het gebied verschillende doorgaande routes liepen.

Verspreid over het heidegebied liggen vele grafheuvels, waarvan een aantal door het rijk als monument is beschermd. In de jaren 70 van de 19^e eeuw hebben leden van de Oudheidkundige Vereniging Flehite een deel van deze heuvels ontdekt. Ook zijn ca. 60 jaar geleden een paar heuvels archeologisch onderzocht. Bovendien zijn bij opgravingen in de

buurt van Oud Leusden enkele resten van grafheuvels gevonden en onderzocht. De graven dateren uit het Neolithicum tot en met de Midden Bronstijd – de meeste grafheuvels dateren van ca. 3000 v.Chr. tot 1500 v.Chr. In de Late Bronstijd en Vroege IJzertijd zijn in enkele heuvels ook urnen bijgezet. De analyse van de Hillshades heeft enkele nieuwe potentiële grafheuvels opgeleverd en mogelijk een urnenveld, in het zuiden van het oefenterrein.

Naast verschillende vondsten uit de Bronstijd en IJzertijd zijn uit alle andere periodes eveneens vondsten aangetroffen op het terrein. Het oudste voorwerp dateert van ca. 40.000 tot 35.000 jaar geleden en is een zogenaamde bladspits van de Mauerncultuur. Een bijzonder object, want voorwerpen uit de Oude Steentijd, het Paleolithicum zijn zeldzaam.

De Midden Steentijd – of het Mesolithicum – is relatief goed vertegenwoordigd met verschillende vuurstenen werktuigen. Verspreid over het terrein zijn verschillende fragmenten van Romeinse kruiken gevonden, die uit de 2^e eeuw na Christus dateren. De vraag is of deze vondsten te verbinden zijn met de nederzetting die iets ten noorden van het oefenterrein onder de A28 bij Oud-Leusden is gevonden (zie Jaarboek 2010 p. 139). Ditzelfde geldt voor ijzerwinningskuilen die via de analyse van de Hillshades zijn ontdekt en enkele in het noorden van het terrein aangetroffen ijzerslakken. Zijn deze gebruikt door de bewoners van de nederzettingen uit de Vroege en Late Middeleeuwen bij Oud-Leusden?

Het bureauonderzoek heeft een unieke locatie in de regio in kaart gebracht, waar in een beperkt gebied archeologische sporen en vondsten van 40.000 jaar onafgebroken bewoning, begravingen en gebruik kunnen worden gevonden.

Steentijd vondsten bij het voormalig Elisabeth ziekenhuis, toekomstig park Randenbroek

De spectaculaire vondst van een vindplaats uit de Steentijd ter hoogte van de voormalige Helikopterplaats van het Elisabeth ziekenhuis (zie Jaarboek 2015, pp. 171 en 172), heeft in 2015 een vervolg gekregen. Tijdens een onderzoek ter hoogte van de gesloopte bijgebouwen van het aanpalende zieken-

Bladspits, vondst door J. Hulst.
Foto: Harold van der Hauten, CAR.

huis zijn ook vondsten uit de steentijd gedaan. Aanvankelijk werd gedacht dat met de bouw van het ziekenhuis het archeologisch bodemarchief zwaar zou zijn verstoord, maar dit was gelukkig niet het geval. Behalve vuursteen-vondsten – werktuigen en afslagen – zijn nu ook grondsporen en aardewerk-vondsten gedaan. Aardewerk uit de late Steentijd is zeldzaam in Amersfoort en omstreken. De scherven zijn van de zogenaamde Potbeker (ca. 2850-2000 v.Chr.). Een datering die overeenkomt met die van de vindplaats, aangetroffen op de nabijgelegen Helikopterplaats.

Ook dit gedeelte van deze vindplaats uit de Late Steentijd lijkt onaangetaast te zijn en is afgedekt door diverse bodemlagen. Bovendien komt uit het onderzoek naar voren dat hier niet één maar minimaal twee steentijd vindplaatsen bewaard zijn gebleven. Op een dieper niveau, dus onder het niveau waarop de hierboven beschreven vindplaats is aangesneden, zijn ook vuursteen-vondsten gedaan. Deze vondsten hebben mogelijk een oudere datering en zouden uit de Midden Steentijd kunnen zijn.

De exacte datering van beide vindplaatsen is nog niet duidelijk hiervoor is nader onderzoek nodig. Steentijdonderzoeken zijn een kostbare aangelegenheid en het is dan ook maar de vraag in hoeverre het nodige geld en tijd worden gevonden dit uit te voe-

ren. Mogelijk worden de plannen zodanig aangepast, waardoor de archeologische resten in de bodem bewaard kunnen blijven. Een dergelijk besluit heeft echter ook een keerzijde. Het niet opgraven en dus onderzoeken van de vindplaatsen maakt dat we met vooral vragen over het gebruik van het terrein blijven zitten.

Steentijd aan de Slaagsedijk, opgraven of in de grond laten?

Onder een onopvallend weiland aan de Slaagsedijk bleken vuurstenen werktuigen en aardewerk fragmenten uit de Steentijd ongestoord bewaard te zijn gebleven. Deze materiële nalatenschap van mensen uit de prehistorie kwam niet alleen als een verrassing, ze zorgde ook voor een dilemma: moeten de rest van het terrein – dat verstoord zou worden door de aanleg van een sloot – onderzocht worden?

Het bijzondere aan de vondsten bij de Slaagsedijk is dat ze op hun oorspronkelijke plek liggen. Meestal is dit bij vondsten uit de prehistorie niet het geval. In de loop van duizenden jaren is de kans immers groot dat de bodem verstoord of vergraven is en de vondsten zijn verspreid. Als dit het geval is, zijn de vondsten minder waardevol voor archeologen. Vondsten in hun originele situatie leveren unieke informatie op. Ze vertellen namelijk niet alleen iets over het voorwerp zelf, ze kunnen ons ook iets leren over gebruiken, gewoontes en de sociale organisatie van een groep.

Honderden stukjes vuursteen en tientallen fragmenten van potten en bekertjes zijn opgegraven. In de prehistorie maakte men van vuursteen messen, krabbers en boortjes om leer, hout, bot en vlees mee te bewerken. Van een grote knol vuursteen werden kleine stukjes afgeslagen, net zo lang tot het gewenste gereedschap was gemaakt. De kleine afslagen zijn vaak maar enkele millimeters groot en met het blote oog nauwelijks zichtbaar, waardoor opgraven en onderzoeken tijdrovend en arbeidsintensief is. Het aardewerk dat hier is gevonden, is versierd met zogenaamde visgraatmotieven.

De vondsten uit het weiland aan de Slaagsedijk moeten nog uitvoerig door specialisten onderzocht worden, maar de eerste analyse duidt er op dat de

Het zeven van de grond op de opgraving Slaagsedijk.

Foto: Harold van den Hauten, CAR.

vondsten uit de Nieuwe Steentijd, de periode dat men op een vaste plaats ging wonen, stammen. Deze periode begint in Zuid-Limburg ca. 5300 v. Chr., maar zal in Amersfoort en omstreken veel later zijn begonnen, misschien pas ca. 4000 v. Chr. De Nieuwe Steentijd eindigde ca. 2000 v. Chr.

Archeologen gaan niet lukraak op zoek naar schatten uit het verleden. Sterker nog, er moet een gegronde reden zijn voordat archeologen een schep in de grond zetten. Een van de redenen om te graven, is een verstoring van de resten door andere werkzaamheden. Dit is ook het geval aan de Slaagsedijk. Hier wil het Waterschap Vallei en Veluwe een sloot in het weiland langs de dijk aanleggen. Dit zou de archeologische resten in de bodem kunnen verstoren. Voordat groen licht kan worden gegeven voor de aanleg van de sloot, moet dus eerst archeologisch onderzoek plaatsvinden. Om de kosten te drukken is tot nu toe slechts een klein deel van het terrein onderzocht om een beeld te krijgen van de archeologie op deze locatie.

Hoewel de vondsten voor grote vreugde zorgen bij archeologen, is het Waterschap – begrijpelijk – iets minder enthousiast met deze bijzondere ontdekking. Het verder opgraven van de locatie gaat immers veel geld kosten en hierbij geldt: de verstoorder betaalt. Dus kan het wel eens een hele dure sloot worden voor het Waterschap.

Het Waterschap ziet gelukkig ook het belang van deze vondsten in. In overleg is besloten de sloot op een andere plaats te graven, waardoor deze archeologische locatie niet langer wordt bedreigd door graafwerkzaamheden. Voor de archeologen levert dit een dubbel gevoel op: aan de ene kant is er de geruststelling omdat deze vindplaats niet langer bedreigd wordt. Aan de andere kant blijft de nieuwsgierigheid naar wat zich hier nog meer aan vondsten in de bodem bevindt.

Greppels graven tegen natte voeten

Wateroverlast is niet alleen van deze tijd. Ook al in de IJzertijd (800 v. Chr. tot begin van de jaartelling) hadden mensen in deze omgeving te maken met stijgende waterstanden. Een reeks van greppels – in een grillig patroon gegraven – moest voorkomen dat men natte voeten kreeg; de resten hiervan zijn aangetroffen tijdens een archeologisch onderzoek op het toekomstige terrein van het softwarebedrijf AFAS in Leusden, bij de kruising van de Groene Zoom en Randweg. Het interessante van dit onderzoek is dat hier de strijd van de mens tegen het stijgende water zichtbaar is geworden. Hier deden vroege bewoners van Leusden pogingen het land te behoeden voor hoge waterstanden. Door greppels te graven richting een laag gelegen veenmoeras, kon overtollig water worden afgevoerd en bleven de hogere delen relatief droog. De hogere delen, waar men in de IJzertijd waarschijnlijk aan akkerbouw deed en waar de boerderijen stonden, lagen net buiten het onderzoeksgebied. Het is daarom helaas niet precies bekend wat voor mensen hier woonden, maar op basis van onderzoeken in de buurt (De Schammer, Leusden) was er in de IJzertijd sprake van bewoning door boeren.

Na de vorige IJstijd – deze eindigde ca. 10.000 jaar geleden – begon de zeespiegel door smeltende ijskappen steeds verder te stijgen. Gedurende de IJzertijd werd de grondwaterstand in Leusden zo hoog dat hier steeds meer veen ontstond. Wie wil zijn boerderij nou in het veen hebben staan? Mensen zochten daarom de hogere gebieden op om te wonen. Maar ook de hogere delen werden langzamerhand natter. Mensen gaven hun woningen en

akkerlanden niet zomaar op. Door greppels te graven bleef hun woongebied droger. Maar de strijd tegen het water werd in de IJzertijd niet gewonnen. De greppels die tijdens het onderzoek zijn gevonden, zijn door het groeiende veenmoeras opgeslokt. Het water kon niet meer worden afgevoerd en het gebied is verlaten. Het heeft ruim 1000 jaar geduurd voor mensen terugkeerden om hier te wonen en opnieuw de strijd tegen het water aan te gaan.

Op zoek naar het oude Emiclaer

Het middeleeuwse Emiclaer speelt een belangrijke rol in de ontwikkelingsgeschiedenis van Hoogland. De hoeve Emiclaer maakte deel uit van de malen op het Hoogland. Deze maalschap, een soort markgenootschap, wordt voor het eerst in de bronnen in 1282 als maalschap van Wede en Emmeklaer genoemd. De maalschap verdeelde de ongecultiveerde gronden in Hoogland onder de ‘malen’, de leden. Wede leeft nog voort in de boerderijnaam Groot Wede en Emiclaer in boerderij Groot-Emiclaer.

Groot Emiclaer was bezit van de Sint-Paulusabdij in Utrecht en bevond zich mogelijk op de plek van de in 1282 genoemde hoeve Emiclaer. Deze hoeve Emiclaer moet niet verward worden met de hof te Emiclaer, die al in 1254 in de bronnen wordt genoemd als Emmeklaer. Dit was het inningscentrum van de Sint-Paulusabdij waar de tienden van de bezittingen van de abdij werden verzameld; dit inningscentrum lag waarschijnlijk niet op dezelfde plek als de hoeve Emiclaer.

Het bezit van de Sint-Paulusabdij hangt mogelijk samen met de 11^e-eeuwse schenking door de bisschop van Utrecht van ‘tienden’ van het bisschoppelijk ‘bouwland te Amersfoort’. Omdat deze schenking aan de abdij zeer oude bezittingen van de Utrechtse bisschop betrof, zou dat kunnen betekenen dat de oorsprong van deze goederen in Hoogland ook veel ouder zijn dan de vroegste bronnen doen vermoeden. De oorsprong zou al in de 9^e eeuw kunnen liggen.

De naam Emiclaer is gebruikt voor het winkelcentrum in de wijk Kattenbroek. Voordat dit gebouwd werd, hebben de gemeentelijk archeolo-

gen onderzoek (in 1988) in dit gebied gedaan. Waar nu de winkels zijn, lag de boerderij Emiclaer, omgeven door een gracht. Alleen al vanwege deze gracht was dit de grote kanshebber voor het middeleeuwse Emiclaer. De opgraving echter leverde weliswaar de resten van een 17^e-eeuwse buitenplaats op, maar geen enkel middeleeuws scherfje. De opgraving van de ten opzichte hiervan iets ten westen gelegen hoeve Klein-Emiclaer (in 1989) maakte duidelijk dat deze pas in 18^e eeuw was gebouwd. Een middeleeuws Emiclaer was tot dan toe niet gevonden.

De zoektocht ging in 2015 verder met een sleuvenonderzoek bij boerderij Groot Emiclaer.

Deze boerderij bevindt zich enkele honderden meters ten zuidoosten van winkelcentrum Emiclaer. In de meidagen van de Tweede Wereldoorlog is de boerderij afgebroken om vrij schootsveld te krijgen en kort daarna weer opgebouwd – Groot Emiclaer is een zogenaamde wederopbouwboerderij. Het is een gemeentelijk monument en zal binnenkort worden gerestaureerd.

Voor het achterterrein, waar jarenlang de gemeentewerf (vooral opslagplaats van bouwmaterialen) was gevestigd, zijn plannen voor woningbouw gemaakt. De met grote bomen omzoomde oprijlaan wordt in het nieuwe plan opgenomen; hier wordt de bodem dus niet verstoord en valt deze zone buiten de mogelijkheden van onderzoek. Het archeologisch vooronderzoek door de gemeentelijk archeologen bestond uit drie proefsleuven. Het bleek al snel dat het terrein tijdens het gebruik als gemeentewerf flink op zijn kop is gezet. Er zijn gaten gegraven waarin afval is gestort en er is geëgaliseerd. Maar er restte toch nog enkele ongestoorde gedeeltes van het terrein.

Het oudste – dateerbare – spoor is een sloot die in de 14^e eeuw buiten gebruik is geraakt. Waarschijnlijk functioneerde de sloot als waterafvoer van de hoger gelegen boerderijplaats (waarschijnlijk de plek van de huidige boerderij). De richting van de sloot is niet gelijk aan die van de huidige oprijlaan. Hieruit mag worden geconcludeerd dat de greppel niet meer zichtbaar was toen men de oprijlaan aanlegde.

Enkele grote paalkuilen, min of meer in een rij gelegen, waren niet te dateren, omdat er geen enkele scherf in is gevonden. Gezien de omvang van de kuilen zou echter een middeleeuwse datering mogelijk zijn. Verder is een laagte aangetroffen die waarschijnlijk het restant is van een 17^e-eeuwse vijver. Dit soort vijvers of poelen behoorde tot de standaarduitrusting van een boerenerf in die tijd. Tot slot was er de vondst van een waterput, die voorlopig in de 18^e eeuw moet worden gedateerd.

Ondanks de schaarste aan middeleeuwse vondsten bij het sleuvenonderzoek is een archeologisch vervolgonderzoek gerechtvaardigd. Want de vraag of hier het Emiclaer lag, dat in de ontwikkeling van middeleeuws Hoogland een dergelijk belangrijke rol vervulde, kan door dit archeologisch vervolgonderzoek beantwoord worden.

Een proefsleuf wordt getrokken op het achterterrein van boerderij Groot Emiclaer.

Foto: Harold van der Hauten, CAR.

LEEN ALBERTS

BROUWEN AAN DE EEM.
AMERSFOORT, EEN STICHTSE
BIERSTAD IN DE LATE
MIDDELEEUEWEN

Dissertatie Universiteit Leiden 2015, 377 pp.

Te raadplegen bij Archief Eemland,
Museum Flehite of Universiteit Leiden.

De dissertatie wordt voorjaar 2017
gepubliceerd bij Uitgeverij Verloren in
Hilversum.

Amersfoort wordt herhaaldelijk genoemd als een belangrijke brouwstad in de late middeleeuwen. Deze overtuiging gaat vooral terug op enkele dichtregels op een glasraam dat het Amersfoorts brouwersgilde in 1614 aan de stadskerk schonk. Hierin wordt genoemd dat de Eemstad ooit wel 350 brouwers telde, ruimschoots meer dan het aantal in de drie belangrijke Hollandse brouwsteden, Haarlem, Gouda en Delft. Het belang van een uitgebreide systematische studie naar de

Amersfoortse brouwnijverheid werd dan ook zeker gevoeld, maar een studie bleef lang uit.

Nu lagen de gegevens over deze nijverheid niet voor het oprapen. Zo ontbreekt zowel een statuut van het brouwersgilde evenals een lijst van gildebroeders. Een gedegen studie zou dan ook betekenen het door-nemen van de besluiten van het stadsbestuur, de stadsrekeningen en de registers van overdracht van onroerend goed. Uit de aldus gevonden snippertjes informatie was het misschien mogelijk een beeld te vormen van deze bedrijfstak. Een monnikenwerk daarom.

Amersfoort mag zich dan ook bijzonder gelukkig prijzen dat iemand deze uitdaging is aangegaan. Vorig jaar promoveerde Leen Alberts aan de Universiteit Leiden op de Amersfoortse brouwnijverheid na meer dan tien jaar studie. In begin 2017 verschijnt er bij uitgeverij Verloren een handelseditie. Men kan hierin het wel en wee volgen van de Amersfoortse bierbrouwers tussen 1326 – de stad kreeg toen een belangrijk tolprivilege van de graaf van Holland voor de bierexport – en 1602/1603 toen de brouwers een eed kwamen afleggen bij het stadsbestuur.

De studie maakt duidelijk dat het hoogst aantal brouwers te Amersfoort nauwelijks het honderdtal zal hebben overschreden. Ter vergelijking, Haarlem en Delft kende in de 15e eeuw waarschijnlijk enkele tientallen boven de honderd, terwijl Gouda bijna 200 brouwers kenden. Amersfoort exporteerde zowel naar steden aan het IJsselmeer, als naar plaatsen in het achterland. De grote

biermarkten van Vlaanderen en Brabant werden niet bereikt en dit was een belangrijke afzetmarkt voor de Hollandse brouwsteden. Alberts maakt zo duidelijk dat Amersfoort net een maatje kleiner was dan de Hollandse concurrenten, maar kan wel degelijk gerekend worden tot de belangrijke brouwsteden.

Naast de bierelexport en het brouwbedrijf neemt Alberts de lezer mee langs talloze andere facetten. Zo komen we veel te weten over de teelt van graan en hop in de omgeving van Amersfoort, het gebruik van turf in het brouwproces, evenals maatregelen die het stadsbestuur nam voor zuiver grachtwater. Tevens komen we te weten waar de brouwers precies in de stad gevestigd waren en hun sociale achtergrond. Zo is bijvoorbeeld de rol van vrouwen in het brouwbedrijf bijzonder interessant. De dissertatie bevat tevens bijlagen die van belang zijn voor vervolgonderzoek, vooral de uitgebreide lijst met namen en bijbehorende gegevens van bierbrouwers moet genoemd worden.

Aron de Vries